

A rövid élelmiszerláncok szerepe a települések ellátásában

Szabó Dorottya, Juhász Anikó, Kujáni Katalin Olga

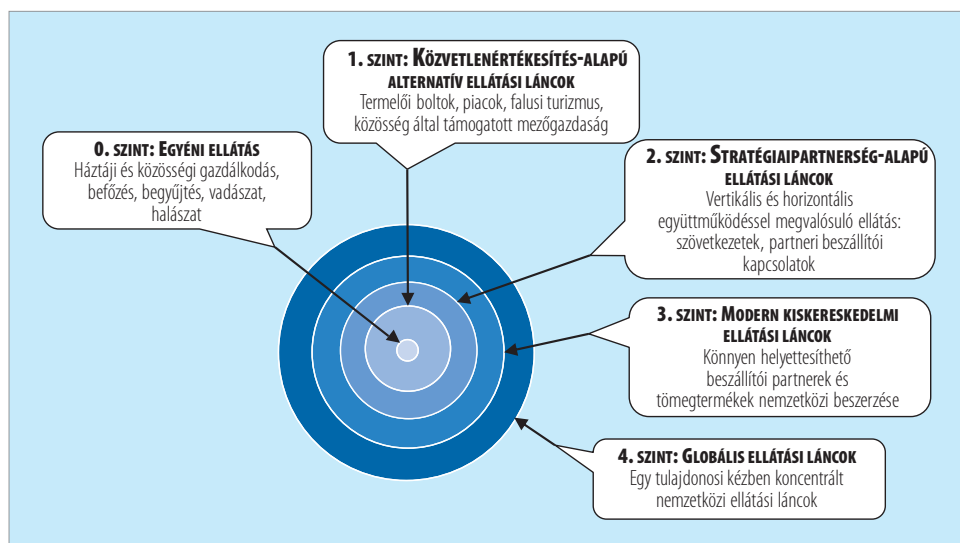
Az alapellátás fenntarthatóságának vizsgálata nem lehet teljes körű a rövid ellátási láncokban részt vevők és az ezeken a csatornákon keresztül értékesített termékek tanulmányozása nélkül. Ezek a fogyasztó és a termelő között közvetlen kapcsolatot biztosító vagy maximum egy közvetítő szereplőt megengedő formák egyre nagyobb figyelmet kapnak nemcsak termelői és fogyasztói oldalról, hanem a támogatáspolitikai, valamint a kutatás részéről egyaránt.

Természetesen a rövid ellátási láncokon (a továbbiakban: REL) keresztül történő értékesítés több formája sem a modern világ találmánya. A piacok története például sok évszázados múltra tekint vissza: a középkortól kezdődően egészen a 19. század végéig, a 20. század elejéig a mezőgazdasági termelők legfontosabb értékesítési csatornái, valamint a városi élet gazdasági és társadalmi központjai, a városkép meghatározó elemei voltak (HOUSTON 2006). Ebben az időszakban azonban megkezdődött (a kiskereskedelem egészével egyetemben) az élelmiszer-kiskereskedelem globalizációja, amely a fejlett nyugati országokban már az 1960-as években lezajlott, de Magyarországon csak az 1990-es években játszódtott le a nemzetközi áruházláncok hirtelen beáramlásával, ezzel együtt a magyar élelmiszer-kiskereskedelmi forgalom meghatározó részének átvételével. A globalizációs és koncentrációs folyamat legnagyobb fogyasztói piacvesztését a kisebb gazdaságok termelői könyvelhették el, akik számára a modern élelmiszerláncokhoz történő csatlakozás jelentős nehézségekbe ütközött (állandó mennyiség és minőség biztosítása, kedvezőtlen alkupozíció, késedelmes fizetés stb.) (KARTALI et al. 2009). E folyamatok következményeinek hatására az ellátási láncok több pontján is ellentrendek alakultak ki, kínálati oldalról elsősorban az ellátási lánc feletti önrendelkezés megtartása érdekében, keresleti oldalról pedig az etikai termékjellemzőkre fogékony, ökoszociális (állatjólét, organikus előállítás, kis karbonlábnyom) érzékenységgű fogyasztói csoportok igényeinek megfelelően (JUHÁSZ et al. 2012). Ez azt jelenti, hogy a modern REL működése és fejlődése nem csupán az élelmiszer-gazdaságra korlátozódik, hanem hatása kiterjed(het) környezeti, társadalmi és helyi gazdasági folyamatokra egyaránt.

Ugyanakkor az alternatív ellátási formák iránti fogyasztói és termelői érdeklődés növekedése ellenére a részesedésük az élelmiszer-kiskereskedelemből összességében még mindig csekély. Az Európai Parlament Kutatószolgálatának (European Parliamentary Research Service) 2016. szeptemberi jelentése szerint uniós szinten a termelők és a fogyasztók közötti közvetlen értékesítés a friss élelmiszerek piacának csupán 2%-át tette ki. Az élelmiszereket többnyire a szupermarketekben, hipermarketekben és diszkontokban értékesítik, amely csatornák az EU teljes élelmiszer-forgalmazásának 54%-át biztosítják.

Fogalmi keretek

A termelői piacoktól a dobozrendszerig vagy a közösség által támogatott mezőgazdaságig az EU-ban sokféle rövid élelmiszer-ellátási lánc és helyi élelmiszerrendszer létezik. Előnyei közé tartozik a termelők számára tisztességesebb ár, a kiszámíthatóbb jövedelem, a fogyasztók hozzáférése a friss és szezonális termékekhez, a negatív környezeti hatások csökkentése, valamint a helyi szintű társadalmi kohézió erősítése. Az alternatív értékesítés sokszor nem független az egyéb értékesítési csatornatípusoktól, hanem a nemzeti és nemzetközi disztribúciós formák egyre nagyobb méretű rendszereibe beágyazódva létezik, és tudatos szervezése esetén annak kiegészítője lesz.

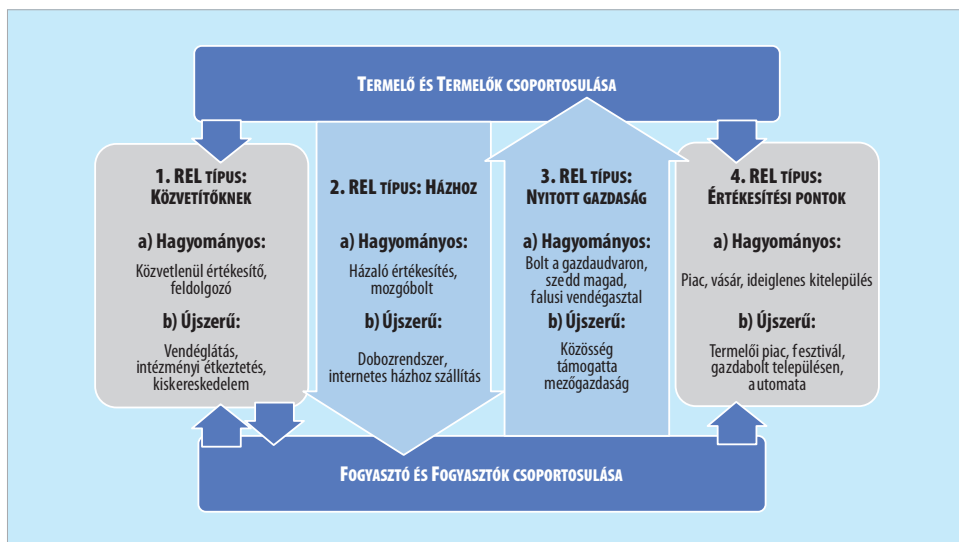

1. ábra

A rövid ellátási láncok helye és jelentősége az élelmiszer-ellátás szintjén

Forrás: JUHÁSZ et al. 2012

A REL fogalma a magyar Vidékfejlesztési Program, Rövid Ellátási Lánc tematikus alprogramjának értelmezése szerint a következő: „a termelők és termelők csoportosulása a fogyasztóknak vagy fogyasztók csoportosulásának közvetlenül vagy egy közvetítőn keresztül értékesítik élelmiszertermékét”. Az alprogram 4 főtípusba (közvetítőn keresztül, házhoz szállítással, nyitott gazdaságban és értékesítési ponton), valamint azokon belül 2 altípusba (hagyományos és újszerű) sorolja az értékesítési kategóriákat (2. ábra).

2. ábra

A REL értékesítési típusai és a REL kerete a tematikus alprogram szempontjából

Forrás: Vidékfejlesztési Program 2014–2020

A csoportosítás az alapján történt, hogy a fogyasztónak, a termelőnek vagy mindkettőnek kell-e utaznia ahhoz, hogy az értékesítés megtörténjen. A házhoz szállítás során a termék érkezik a fogyasztóhoz, míg a nyitott gazdaság értékesítési formáiban a vásárló megy a termelőhöz. Az értékesítési pontok és a közvetítők keresztül történő termékadás esetében az előállító és a vásárló egy köztes ponton találkoznak.

A közösség által támogatott mezőgazdaság a legkevésbé ismert REL-forma Magyarországon. Keretében a termelők és a fogyasztók kölcsönösen előnyös együttműködést alakítanak ki, egyfajta szövetséget kötnek egymással. Ennek a legszorosabb együttműködést és elköteleződést kívánó formája a részarányos gazdálkodás. A gazdálkodó az év elején becslést készít a termelésről és annak költségeiről, valamint kiszámítja a megélhetéséhez szükséges méltányos jövedelmet. A költségeket a vásárlók, azaz a tagok között arányosan felosztják, akik előre kifizetik a rájuk eső részt. A befizetett összegért cserébe a vásárló rendszeresen megkapja az aktuálisan szezonális termés neki járó részét. A szerződés és az előrefizetés közös kockázatvállalással jár, így például a szélsőséges időjárás következtében keletkezett károkat már nemcsak a termelő, hanem a fogyasztó is viseli. A JRC (KNEAFSEY et al. 2013) becslése szerint a közösség által támogatott mezőgazdaság közel 500 000 európai fogyasztó számára kínál termelői termékeket. A legtöbb közösség Franciaországban, Belgiumban és Olaszországban működik, amely országokban együttesen több mint 2200 ilyen típusú termelői-fogyasztói együttműködés található. Magyarországon nincs hagyománya ennek az értékesítési formának, a részarányos alapon szerveződő gazdaságok száma jelenleg elenyésző.

A REL tematikus alprogram (Vidékfejlesztési Program 2014–2020) a rövid ellátási láncban jellemzően forgalmazott termékeket is meghatározta nem korlátozó, hanem fejlesztéspolitikai célú rendszerezéssel az alábbiak szerint:

- Terméktípus: Önellátás REL-termék – elsősorban társadalmi célú vállalkozásokból és önellátó gazdaságokból származó, feldolgozatlan termékek, amelyek elsősorban az önellátás felé elmozduló önkormányzati intézményi étkeztetésbe kerülnek.
- Terméktípus: Gazdaságfejlesztési REL-termék – megbízható gazdatermékek, amelyek a háztartások szokásos élelmiszer-felhasználásának részét képezik:
 - feldolgozatlan termék: növényi alaptermék, friss hús (nagyobb kereslet, gyakori vásárlás, kisebb egységérték, szezonális hatása erős);
 - feldolgozott termékek (kisebb kereslet, ritkább vásárlás, magasabb egységérték, szezonális hatása gyengébb).
- Terméktípus: Réspiaci REL-termék – egyedi termékek, magas hozzáadott értékkel, amelyeket különleges alkalmakra, ajándékozás céljára lehet értékesíteni.

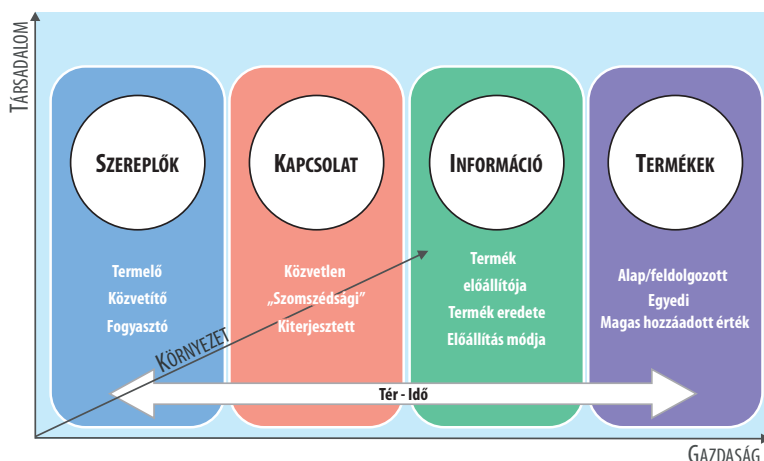
A termelő és a fogyasztó közvetlen kapcsolata az élelmiszerek nyomonkövethetőségét, így a bizalom és értékek kiépítését biztosítja elsősorban. A rövid ellátási láncban a földrajzi távolság kritériuma értelemszerűen szükséges, de nem elengedhetetlen feltétel, a térségi szempontnál fontosabb, hogy a termék a szükséges információkkal együtt eljusson a fogyasztóhoz, mert ez az, ami lehetőséget ad arra, hogy kötődés alakuljon ki a termékek származási helyével, ezáltal pedig potenciálisan az előállításban részt vevő személyekkel.

Ha az olvasó a rövid ellátási lánc termékeivel kapcsolatos szakirodalmat vizsgálja, egész biztosan találkozik a *hagyományos termék*, az *ökológiai termék* és a *helyi termék* fogalmak különböző meghatározásaival, amely termékek jellemzően sajátjai ezeknek az értékesítési formáknak. A hagyományos élelmiszerekre rendszerint többféle definíciót találunk, amelyek más-más szempontra helyezik a hangsúlyt. A forrásmunkák jellemzően az adott tájegységhez kötődő, történelmi múlttal rendelkező módszerek alkalmazásával előállított élelmiszereket tekintik hagyományosnak, de egyes értelmezések szerint a tradícióval rendelkező recepteken és eljárásokon kívül a termék-előállításához felhasznált alapanyagok eredete is fontos meghatározója a hagyományos termékeknek.

A tárgyalt fogalomkörök meghatározásai közül, talán a „helyi termék” definíciója a legváltozatosabb. A nemzetközi és a hazai források leírásai döntően a közvetítők száma, a termelő és a fogyasztó közötti távolság, illetve a helyi hagyományokhoz való kötődés szempontjait hangsúlyozzák a leírásokban (JUHÁSZ et al. 2012). Az Európai Parlamenti Kutatószolgálat (2016) összefoglalója szerint a „helyi” szó értelmezése szubjektív, és az adott térség adottságaitól függ: a terület népsűrűségétől, megközelíthetőségétől, város-vidék kontextustól.

Magyarországon a módosított és kiegészített 123/2009. (IX. 17.) FVM rendelet meghatározása szerint a helyi termék „helyben előállított, helyben honos vagy helyben megtermelt alapanyagból hagyományosan, nem nagyüzemi vagy gyáripari technológiával, eljárással, illetve az adott térségre jellemző technológiával, eljárással készült, mikro- vagy kisvállalkozás által előállított termék”. A nemzetközi szakirodalom alapján Európában leggyakrabban maximum 50–60 km-es (egyes esetekben akár 100 km-es) távolság megengedett a termék előállításának és a végfelhasználói vásárlás helyszíne között.

Összegezve a rövid ellátási lánc és a hozzájuk szorosan kapcsolódó és átfedő fogalmak leírásait megállapítható, hogy a különböző fókuszpontok egy olyan többdimenziós térben helyezhetők el, amely a társadalmi-gazdasági-környezeti szempontok dimenziójában, valamint tér és idő kontextusában jelen lévő szereplők, a szereplők közötti kapcsolat, termékek, valamint a termékekről a szereplők között áramló információk sokféleségének kombinációjából áll össze (3. ábra).

3. ábra

A rövid ellátási láncokhoz tartozó fogalomkörök kontextusa

Forrás: a szerző szerkesztése

A rövid ellátási láncok térségi jellegzetességei Magyarországon

A rövid ellátási láncok egyes típusainak pontos számáról és területi megoszlásáról csak hozzávetőleges pillanatképet adhatunk, mivel egyrészt jelenleg (2018) nem található teljes körű és hivatalos adatbázis Magyarországon, másrészt ezeknek az értékesítési csatornáknak a kialakulása és formálódása csak az elmúlt 5–6 évben vált intenzívvé hazánkban, amely folyamat várhatóan még több évig is elhúzódhat. Ezzel együtt tendenciák már megfigyelhetők a térségi és társadalmi sajátosságokról egyaránt.

Az egyes REL-típusok térségi vizsgálata előtt fontos megemlíteni azt is, hogy Magyarországon a helyi termelői piacok kategóriája 2012 óta jogszabályi vonatkozásban is létezik.¹ A rendelkezés értelmében a termelői piacok a kereskedői piacokhoz képest könnyített feltételek mellett üzemelhetnek, azzal a kritériummal, hogy ezeken a piacokon kizárólag

¹ 51/2012. (VI. 8.) számú VM rendelet.

kistermelők értékesíthetik a saját gazdaságukból származó mezőgazdasági és élelmiszeripari termékeiket. A kistermelői tevékenységeket pedig a kistermelői élelmiszer-termelés, -előállítás és -értékesítés feltételeiről szóló rendelet² határozza meg. Ezzel a szabályozással elvileg egyszerűvé vált a termelői és a hagyományos vagy kereskedői piacok megkülönböztetése, ugyanakkor nehezítő körülmény a kategorizálásban, hogy a hagyományos piacként engedélyezettettek között is akad olyan, ahol csak termelői értékesítést tesznek lehetővé a piacszervezők, kereskedelmet nem.

A termelői és a kereskedői piacokról rendszeres adatgyűjtés történik a Nemzeti Élelmiszerlánc-biztonsági Hivatal (NÉBIH) és a Nemzeti Agrárgazdasági Kamara (NAK) által, azonban mivel kizárólag a piacok nyitásának tényéről kell a szervezőknek bejelentést tenniük, a bezárásáról nem, így ezek az adatbázisok sem fedik teljes mértékben a valóságot, ami tovább rontja az adatok megbízhatóságát. A REL többi típusa közül a fesztiválok, a bevásárlóközösségek, a dobozrendszerek és a közösség által támogatott mezőgazdaságok hozzávetőleges számáról gyűjthetők még validálatlan adatok különböző, nem hivatalos internetes felületekről. Mindezek tükrében a REL-formák időbeli változásainak pontos okait nehéz feltárni, hiszen nem tudjuk kiszűrni az adminisztrációs hibából eredő eltéréseket, így ebben a fejezetben elsősorban a jelenlegi helyzetkép bemutatására koncentráltunk, az elmúlt években történt változásoknak csak az egyértelműnek tekinthető elemeit érintettük.

Fontos információnak tekinthető a piacok számának alakulása, illetve a termelői és kereskedői piacok megoszlása az összes piacon belül. Ez az adat jól szemlélteti a 2012-ben történt jogszabályi változások (és emellett természetesen a kereslet növekedésének) hatását, ami a helyi piacok számának hirtelen megugrásában mutatkozott meg, különösen 2012 és 2015 között. Míg 2012-ben 118 termelőiként regisztrált piac működött Magyarországon, addig 2015-ben ez a szám 265 db volt, ami 2018 júniusára 236 db-ra esett vissza. A termelői piacok mellett a kereskedői piacok száma alig változott (a 2014-es évre nézve nem rendelkezünk információval a kereskedői piacok számát illetően, ezért a 2013-as év adatait vettük alapul), így a helyi piacoknak nemcsak a száma, hanem az összes piacon belüli aránya is dinamikusan növekedett a vizsgált időszakban. A 2012-es évben mindössze a piacok 26%-át tették ki a termelői piacok, amely arány – folyamatos növekedés mellett – 2015 végére már elérte a 42%-ot is. A 2018. év adatai alapján a 2015-ig tartó tendencia változni látszik. Ugyan a piacok száma összességében alig változott az előző évekhez képest, de a piactípusok megoszlásában a 2012 és 2015 között időszakkal ellentétben a termelői piacok számának csökkenése mellett a hagyományos piacok számának növekedését láthatjuk (4. ábra).

² 52/2010. (IV. 30.) FVM rendelet.

4. ábra

A piacok száma és megoszlása típus szerint (2012–2018)

Forrás: a NÉBIH (2012–2015) és a NAK (2015, 2016, 2018) adatai alapján a szerző szerkesztése

Az okok feltárása egy külön kutatás tárgyát képezné, de valószínűsíthető, hogy több olyan termelőiként regisztrált piac is akad, amelyik idővel – amennyiben a lehetőségei engedik – kereskedői piac formájában működött tovább, így biztosítva az áru kínálatuk bővítését, mivel ebben az esetben nem kizárólag csak kistermelők értékesíthetnek a piacon.

A többi REL-forma (fesztiválok, bevásárlóközösségek, közösségi gazdaságok, dobozrendszerek) és a területi megoszlások bemutatásához csak a legfrissebb adatok elemzését végeztük el, a fent említett okok miatt. Összességében a termelői piacok mellett az ideiglenes kitelepülések vagy fesztiválok a legnépszerűbb REL-formák, az interneten elérhető információk alapján összesen 272 olyan fesztivált terveztek a 2018-as évre, ahol lehetőséget nyújtottak termelői értékesítésre (is).³ A modern REL-típusok még kevésbé népszerűek Magyarországon, a bevásárlóközösségek, a közösség által támogatott mezőgazdaságok, valamint a dobozrendszerek száma elenyésző a fesztiválokhoz és a piacokhoz képest.⁴

³ www.fesztival.eu/ (A letöltés dátuma: 2019. 03. 18.)

⁴ <http://tudatosvasarlar.hu/cikk/2018-ban-varnak-kozossegi-gazdasagok> (A letöltés dátuma: 2019. 03. 18.)

1. táblázat
Az egyes REL-típusok száma megyék szerint

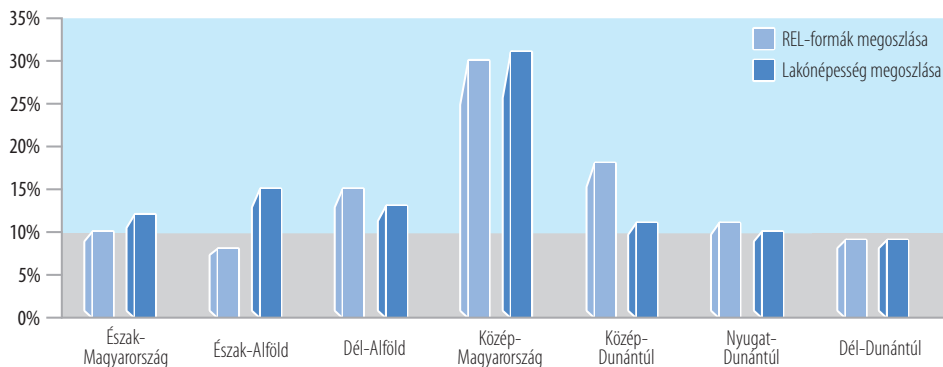
Megyék	Termelői piac	Fesztivál	Bevásárló-közösség	Közösségi gazdaság	Doboz-rendszer	Összesen
Bács-Kiskun	7	10	3	3	2	25
Baranya	8	14	1	0	0	23
Békés	11	6	0	0	0	17
Borsod-Abaúj-Zemplén	9	22	3	2	1	37
Budapest	23	68	5	9	4	109
Csongrád	30	8	2	6	0	46
Fejér	11	10	0	4	0	25
Győr-Moson-Sopron	8	4	1	3	1	17
Hajdú-Bihar	4	10	2	3	2	21
Heves	9	8	0	0	0	17
Jász-Nagykun-Szolnok	5	6	0	0	0	11
Komárom-Esztergom	21	5	2	2	0	30
Nógrád	4	1	0	2	0	7
Pest	21	25	5	12	4	67
Somogy	7	11	0	0	0	18
Szabolcs-Szatmár-Bereg	10	2	1	0	0	13
Tolna	8	6	0	0	0	14
Vas	9	4	0	0	0	13
Veszprém	23	26	0	0	0	49
Zala	8	26	0	0	0	34
Összesen	236	272	25	46	14	593

Forrás: a NAK (2018) és egyéb internetes források (2018) adatai alapján a szerző szerkesztése

Megyei szinten vizsgálva Budapesten volt elérhető a legtöbb (109 db) olyan értékesítési forma, ahol a fogyasztók közvetlenül vagy egy közvetítő segítségével juthattak termelői áruféleségekhez. Ezt követte Pest megye (67 db), így az összes REL-értékesítés közel 30%-a a Közép-Magyarország régióban történik. Ugyanakkor a legtöbb termelői piac (30 db) Csongrád megyében üzemel a 2018-as évben, és Veszprém megyében is éppen ugyanannyi piac működik, mint a fővárosban. A fesztiválok városa ugyan egyértelműen Budapest, de Veszprém és Zala megyében is a többi megyéhez képest jóval nagyobb számban szerveznek a termelők számára is elérhető alkalmi rendezvényeket (1. táblázat).

Mivel az egyes REL-csatornák előfordulásának mintázatából önmagában nem lehet pontos következtetést levonni, ezért nézzük meg, hogyan is viszonyul a REL-típusok megoszlása Magyarország lakosságának megoszlásához régiók szerint. Noha egy adott térség lakosság száma önmagában nem ad pontos képet a termelői termékek iránti kereslet alakulásáról, de a két viszonyszámot összevetve látható, hogy a REL-formák régiók szerinti megoszlása és a lakónépesség aránya nagyrészt hasonló képet mutat. Két régió kivétel ezalól, az egyik Észak-Alföld, ahol a REL-csatornák 8%-a található, ugyanakkor ezeknek a közvetlen értékesítési helyeknek Magyarország lakosságának 15%-át kell kiszolgálniuk.

A másik térség, ahol egymástól jelentősen eltérő értékeket találunk, a Közép-Dunántúl régió volt, ahol a rövid ellátási formák 18%-a található, ugyanakkor a lakosságnak csupán 11%-a él ezen a területen (5. ábra).

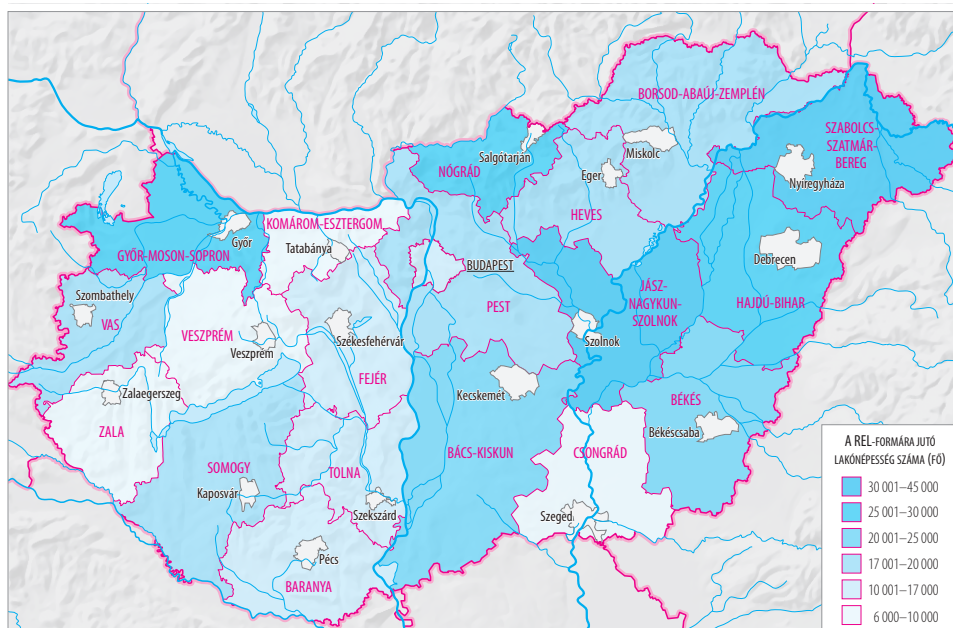

5. ábra

A lakónépesség (2016) és a termelői piacok (2018) megoszlása régiók szerint

Forrás: a KSH (2016) a NAK (2018) adatai alapján a szerző szerkesztése

Megyei szinten azt vizsgáltuk meg, hogy egyetlen REL-formára hány lakos jut, azaz ha Magyarország minden lakója fogyasztana a rövid ellátási csatornákon keresztül értékesített termékeket, hány főt kellene egyetlen piacnak, bevásárlóközösségnek, dobozrendszernek stb. kiszolgáltatnia az adott megyében. Az alábbi térkép alapján elmondhatjuk, hogy az ország keleti felében jóval több lakos jut egyetlen REL-formára, mint a nyugati részeken, de egy régió belül előfordulnak nagyobb különbségek. Például a Nyugat-Dunántúl régióban míg Zala megye a második legkedvezőbb helyzetű térség az országban az egy REL-formára jutó lakosságszám tekintetében 8023 fővel, addig Vas megyében 19 470, Győr-Moson-Sopronban pedig 25 903 fő ez a szám. A Közép-Dunántúl országrészben (és az egész országban is) Veszprém megye helyzete a legjobb (6990 fő), de Komárom-Esztergom megyében is 10 000 fő alatti lakost kellene ellátnia egyetlen REL-formának, ugyanakkor Fejér megyében ez az érték már 16 649 fő a 2018-as vizsgálat alapján. Dél-Dunántúlon (Somogy, Tolna, Baranya) nagyjából egységes a helyzet 16–17 000 fő körüli értékkel, akárcsak Budapesten és Pest megyében. Észak-Magyarországon Nógrád helyzete a legkedvezőtlenebb, itt egyetlen REL-értékesítésnek 27 500 főt kellene ellátnia termelői termékekkel, ezzel szemben Hevesben és Borsodban körülbelül 17 500 fő a potenciális fogyasztók száma. Az országban az Észak-Alföld régióban találjuk a legmagasabb értékeket, Szabolcs-Szatmárban 43 235 fő, Jász-Nagykun-Szolnok megyében 33 966 fő, Hajdú-Biharban pedig közel 34 000 fő jut egyetlen REL-típusú értékesítési formára. Dél-Alföldön Csongrád megye kiemelkedik szomszédai közül, ahol szintén 10 000 fő alatti az egy REL-formára jutó fogyasztók száma, míg Bács-Kiskun és Békés megye esetében 20 000 fő fölötti ez a létszám (6. ábra).

6. ábra

A REL-formára jutó lakónépesség száma megyénként (fő)

Forrás: a TeIR KSH Területi statisztikai adatok rendszere (2016) és a NAK (2018) adatai alapján a szerző saját szerkesztése a Geomarket online programjával

A települések szintjén varianciaanalízist alkalmaztunk ahhoz, hogy némi rálátást kapjunk arról, hol működnek a rövid ellátási láncok. Budapestet nem számítva (hogy elkerüljük az eredmények torzítását) a 484 db REL-forma összesen 203 településen érhető el 2018-ban, amely városokban/községeken átlagosan 14 702 lakos él, míg azokon a településeken, ahol az elérhető információk alapján nem működik semmilyen REL-értékesítés, ez az érték csupán 1711 fő volt a 2017. évi TeIR adatbázisa alapján.

Az egy főre jutó nettó jövedelem is eltérő, bár nem jelentős mértékben a két településtípus között: ahol elérhető valamilyen REL-csatorna, ott az egy főre jutó jövedelem több mint 965 000 Ft volt átlagosan, ahol viszont nem, ott alig 825 000 Ft volt az átlagos egy főre jutó jövedelem a rendelkezésre álló adatok alapján.

Azokban a városokban/községeken, ahol elérhető valamilyen rövid ellátási láncon keresztül értékesített termelői termék, átlagosan 287 őstermelő tevékenykedett 2017-ben, míg ahol nem történik REL-értékesítés, ott az őstermelők száma 66 fő volt átlagosan (2. táblázat). Összegezve tehát látható, hogy REL-értékesítés elsősorban a termelők számára elérhető, de emellett a potenciális vásárlói réteget is biztosító térségeken történik.

2. táblázat

A lakossági, termelői és idegenforgalmi változók, valamint a piacok előfordulásainak varianciaanalízise

Település szintű statisztikai adatok	Települések (db)	REL-forma		
		Nincs	Van	Együtt
		2931	203	3134
Lakónépesség (fő, 2017)*	Átlag	1 711	14 702	2 553
Egy lakosra jutó nettó jövedelem (Ft, 2017)*		823 704	966 350	832 943
Regisztrált östermelők (fő, 2017)*		66	287	81

* Az F próba szignifikanciája 0,00.

Forrás: A TeIR KSH Területi statisztikai adatok rendszere (2017), a NÉBIH (2018) és egyéb internetes oldalak alapján a szerző szerkesztése

A REL-en keresztül elérhető termékkörök

Az Európai Unióban a rövid ellátási láncok főbb jellemzői azonosak minden tagállamban – köztük Magyarországon is. A REL egyik lényeges pontja az, hogy minőségi, friss termékeket kínál a vásárlók számára, de a tradicionális és a kézműves termékek is alaptermékei ezeknek a formáknak (JRC, lásd KNEAFSEY et al. 2013). Emellett a közvetlen értékesítés előtérbe kerülése a hagyományos és tájjellegű élelmiszerek beszerzése terén összefüggésbe hozható a hagyományos magyar élelmiszerek bizalmi termék-jellegével, a minőség, a tiszta, vidéki forrás iránti igénytel is (SZAKÁLY – PALLÓNÉ KISÉRDI – NÁBRÁDI 2010).

Mint ahogy azt már a fogalmi meghatározások során említettük, a rövid ellátási láncokon keresztül elsősorban a friss, szezonális zöldségek, gyümölcsök, a hagyományos és kézműves termékek, valamint az ökológiai termékek jutnak el a termelőktől közvetlenül a fogyasztóhoz. A friss zöldségek, gyümölcsök és a tojás mellett egyre markánsabb fogyasztói igény mutatkozik a méz és a feldolgozott, azaz a magasabb hozzáadott értékkel rendelkező élelmiszerek iránt is.

Összességében a REL-ben részt vevő gazdaságok két szempontból is fontos tevékenységet végeznek: egyrésztől életben tartják és továbbviszik a kézműves hagyományokat, másrésztől értékesítik is a helyi tradíciókat, kielégítve ezzel az újraéledő fogyasztói keresletet.

A REL-ben részt vevő termelői és vásárlói kör jellemzői

A termelők

Átfogó képet adni a REL-formákat alkalmazó termelőkről és lehetőségeikről nem könnyű feladat, mivel alig állnak rendelkezésre specifikusan erre a csoportra irányuló felmérések. Azonban a lehetőségekhez igazított lehatárolással a nemzetközi és hazai forrásmunkák alapján megállapítható, hogy a REL termelői jellemzően a kisebb, alacsonyabb árbevételű gazdaságok tulajdonosai. A gazdák sok esetben nem támaszkodnak az iskolarendszerű szakképzés lehetőségeire, jelentős többségük csak gyakorlati tapasztalattal rendelkezik.

A rövid ellátási láncban részt vevő gazdálkodók körében általános az elutasítás az együttműködésekkel kapcsolatban, ennek oka jellemzően az egymás és a szervezők iránt tanúsított általános bizalmatlanság (7. ábra).

7. ábra

A REL-ben részt vevő termelők főbb sajátosságai

Forrás: készült a NÉBIH Rendszerszervezési és Fejlesztési Igazgatóságán, 2014-ben

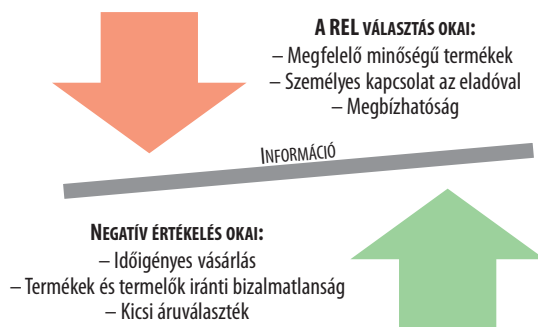
Ugyanakkor a REL modern formáiban részt vevő termelők csoportja kedvezőbb képet mutat a vizsgált szempontok alapján, mivel összességében fiatalabb és magasabb iskolai végzettségű gazdák nyitottak a REL innovatív megoldásaira. Az is érzékelhető, hogy egyre több olyan kis- és közepes méretű családi gazdaság próbálkozik meg a REL-ben való értékesítéssel, akik kiábrándulnak a hagyományos élelmiszer-csatornákból, és jó minőségű prémiumtermékekkel jelennek meg a hazai piacokon. Ők általában magasabb iskolai végzettséggel vagy szakképesítéssel rendelkeznek, magasabb hozzáadott értékű, de kézműves termékeket állítanak elő, és elsősorban a turisztikailag frekvenciált helyeken értékesítenek. Ilyen fejlődés figyelhető meg elsősorban a balatoni régióban, Hévíz környékén, a Budapesthez közel eső vidékies (nógrádi, szentendrei) térségekben vagy a háztáji tradíciókkal rendelkező régiókban, mint a Homokhátság.

A REL-ben való termelői részvétel legfőbb motiváló tényezője a közvetítők kiiktatása révén elérhető magasabb árbevétel, azaz a gazdák jellemzően a legjobb ár-érték arány elérésének lehetőségét látják az értékesítés e típusaiban. Az alternatív értékesítési csatornákat alkalmazó gazdálkodók azzal az előnnyel is rendelkeznek, hogy a nagy költségekkel járó minősítési tanúsítások megszerzése helyett a fogyasztók bizalmát közvetlenül kiépítve szereznek hírnevet a termékeiknek. A profit mellett egyéb tényezők is szerepet játszanak a közvetlen értékesítést választó termelők motivációiban, sok esetben olyan etikai szempontok is jelentőséggel bírnak, mint a fenntarthatóság, a hagyományok fenntartása, a fogyasztói igényekhez való igazodás vagy a fiatalok oktatása az alternatív mezőgazdaság lehetőségeiről. Emellett a közös értékesítésnek köszönhetően a többi termelővel is közvetlen kapcsolatba kerülnek, ami lehetőséget ad jövedelmező együttműködések kialakítására és a tevékenységük diverzifikálására.

Ugyanakkor nem csupán a termelőkre nézve előnyös feltételek készíthetők a gazdákat arra, hogy ezeket az értékesítési formákat válasszák, hanem sok esetben egyszerűen kiszorulnak a fő ellátási láncok piacáról, így nem marad egyéb alternatíva számukra. Mivel jellemzően kis méretű gazdaságokról van szó, a vezető piacok felé való elmozdulást elsősorban a kapacitáskorlát és a disztribúciós rendszer hiánya okozza. A REL-ben részt vevő termelők helyzetét nehezíti az is, hogy ugyan nagyobb bevételhez jutnak, és jóval nagyobb részét kapják a kiskereskedelmi árak, de ezzel együtt nagyobb felelősség hárul rájuk az ellátási lánc működtetésének feladataiból (feldolgozás, elosztás, marketing). A helyi élelmiszerek minősítésével és az előírásokkal (például élelmiszer-biztonsági követelmények) kapcsolatos kutatás, oktatás és professzionalizálódás korlátozott mértéke is negatívan befolyásolja eredményességüket, rendszerint nem képesek a nagy vevők igényeihez szükséges fejlesztések megvalósítására.

A vásárlók

A rövid ellátási láncokkal kapcsolatos vásárlói vizsgálatok eredményei többnyire hasonló tulajdonságokkal írták le a REL-ben részt vevő fogyasztókat. A forrásmunkák alapján jellemzően a hölgyek, a 35 év fölöttiek, valamint a magas iskolai végzettséggel rendelkező fogyasztók voltak a REL leghűségesebb vásárlói. Emellett többnyire a családós, az átlagosnál magasabb jövedelemmel rendelkezők és a nagyobb városokban élők elkötelezettek ezen termékek iránt. A rövid értékesítési csatornákat elkerülő vásárlók elsődlegesen az időigényes vásárlás, a szűk áruválaszték, illetve a termékekkel és az eladóval szembeni bizalmatlanság miatt maradnak távol ezektől a termékektől (8. ábra).

8. ábra

A REL fogyasztói értékelésének főbb szempontjai

Forrás: készült a NÉBIH Rendszerszervezési és Fejlesztési Igazgatóságán, 2014-ben

A REL termékei iránti kereslet növekedése nem korlátozódik kizárólag az élelemfogyasztásra, hanem egy komplex fogyasztói látásmód és attitűd kialakulását jelzi. A vásárlók egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítanak annak, hogy információhoz jussanak a termék eredetéről, az előállítás módjáról és magukról a termelőkről is. A komplex látásmód egyre inkább arra ösztönzi a vásárlókat, hogy olyan termékeket részesítsenek előnyben, amelyek megfelelnek a fenntarthatóság, a tisztességes kereskedelem, és/vagy az ökológiai gazdálkodás

feltételeinek. Az európai állampolgárok esetében tízből kilencen egyetértenek azzal, hogy előnnyel jár, ha az élelmiszert helyből vagy helyi gazdaságokból szerzik be (Európai Parlament Kutatószolgálat 2016).

Az európai fogyasztók jellemzően a minőségi szempontokkal (például frissesség, összetevők), az egészséges táplálkozással, a környezetbarát előállítási módszerekkel és az alacsonyabb szén-dioxid-kibocsátással társítják a helyi termékeket. Pozitívan értékeli azt is, hogy közvetlen kapcsolatba kerülhetnek a termelőkkel, és információhoz juthatnak az általuk vásárolt élelmiszerek eredetét illetően, ezenfelül a helyi gazdaság támogatása is motiváló tényezőként jelenik meg a REL termékei iránt elkötelezett fogyasztók körében. A vásárlói döntésekben a termelői élelmiszerek fogyasztása egyfajta kockázatkerülés is, mivel a termelőkkel fenntartott közvetlen kapcsolatban a vevők a magas minőségű, friss és biztonságos termékek garanciáját feltételezik, annak ellenére, hogy időről időre találnak veszélyes termékeket is a piacon.

A REL-en keresztül értékesített magyarországi élelmiszerek vásárlói rétege jelenleg még meglehetősen szűk (körülbelül 2–5%), de a fogyasztói kutatások eredményei alapján ez a kör még tovább növelhető. Ugyanakkor a potenciális vásárlói kör egyelőre bizalmatlan a termelői termékek iránt, aminek elsődleges oka, hogy nem rendelkeznek elegendő információval az élelmiszerek eredetéről és összetételéről, így élelmiszer-biztonsági szempontból is kockázatosnak tartják ezeket a termékeket. A fogyasztói bizalom növeléséhez a közvetlen termelő-vevő kapcsolat erősítésén túl, a REL szervezőinek oldaláról is szükséges a megfelelő kommunikáció erősítése a fogyasztók folyamatos és részletes tájékoztatásával a termelőkről és termékeikről, valamint a különböző REL-formák által nyújtott szolgáltatásokról. Nemzetközi és hazai kutatások eredményei egyaránt azt bizonyították, hogy a fogyasztói/vásárlói gondolkodásmód csoportalkotó tényező, amely csoportok jellemzően szociodemográfiai sajátosságai mentén is meghatározhatók. A különböző klaszterek beazonosítása segít megérteni a fogyasztói viselkedést, ezzel együtt támogatja az egyes termékkörök és értékesítési csatornatípusok meglévő és potenciális vásárlókörének felismerését, ami mind a gazdák értékesítését segítő koordinátorok (például REL-szervezők), mind a termelők számára nélkülözhetetlen információ a kínálat kereslethez való igazításához és a vásárlókör növeléséhez.

Az Agrárgazdasági Kutató Intézet (AKI) 2011-ben és 2016-ban végzett a rövid ellátási láncokhoz kapcsolódó fogyasztói felmérést a magyar felnőtt lakosság körében. Mindkét vizsgálat azzal az eredménnyel zárult, hogy a REL néhány százalékos elkötelezett vásárlói rétege mellett 70% körüli azoknak a fogyasztóknak az aránya, akik könnyen bevonható potenciális vásárlói lehetnek ezeknek az élelmiszereknek, és mindössze a vásárlók 20–30%-a határolódik el ezektől a vásárlási formáktól, illetve élelmiszerektől (SZABÓ–JUHÁSZ 2013; SZABÓ 2017).

A REL-termékek jellemzői élelmezés- és élelmiszer-biztonsági szempontból

A termelői értékesítés élelmiszer-biztonsági kockázatot is hordoz, mivel egyrészt sok esetben a kistermelők élelmiszer-higiéniai szaktudása hiányos, illetve a REL-ben nagyon kevés olyan élelmiszer-előállító vesz részt, aki megengedheti magának a kizárólag az élelmi-

szer-biztonságra szakosodott szakemberek szolgáltatásait. A termelők, különösen a kisebb gazdaságok számára a legnagyobb nehézséget a közvetlen értékesítéssel kapcsolatos adminisztratív terhek, különösen az élelmiszer-higiéniai jogszabályokkal kapcsolatos papírmunkák és költségek jelentik. Másrésztől a hatósági vizsgálatok elsősorban a magas kockázatú élelmiszert előállítók ellenőrzésére fektetnek hangsúlyt, így a kevés fogyasztóhoz eljutó kistermelői termékek élelmiszer-biztonsági megfelelőségének ellenőrzése alacsony arányú.⁵

A nem megfelelő kistermelői élelmiszer-biztonság problémájára több nemzetközi vizsgálat is felhívta a figyelmet. A rövid ellátási láncok előnye, hogy kevés feldolgozási lépésen, kevesebb „kézen” megy keresztül a termék, és ez egyben a hátránya is, hiszen ebben az esetben nem feltétlenül különülnek el a feldolgozás egyes munkafolyamatai, ami lehetőséget ad a patogén mikroorganizmusok átadására. Sok esetben egy helyen történik az állattartás és a termék-előállítás, ami szigorú higiéniai követelményeket támaszt a termelőkkel szemben. Emellett gyakori az is, hogy szabadtéri piacokon árusítják a termékeket, ezáltal azok könnyen szennyeződhetnek a levegőben szálló porral, rovarokkal és egyéb szennyezőkkel.

A termelők tevékenysége sok esetben hasonló az otthoni főzéshez, amely során a tudás hiánya könnyen növelheti az élelmiszer-biztonsági kockázatokat, amelyek pedig egyszerűen és alacsony költséggel vagy akár költségek nélkül is kezelhetők lennének. Ugyanakkor az élelmiszer-higiéniai előírások (HACCP) sokszor olyan túlzott részletességgel foglalkoznak az egyes tevékenységekkel, hogy a célközönség nem tud különbséget tenni a lényeges és a lényegtelen információk között, így az érdemi előírásokat sem veszik komolyan.

Kiváló példa a jellemző hiányosságokra 2006-ban a holland Twente vonzáskörzetében feltárt szalmonellafertőzés. A megbetegedések területi eloszlása és a betegek által fogyasztott élelmiszerek alapján egy közeli sajtttermelő bizonyult a fertőzés forrásának. A megbetegedést okozó szalmonellatörzseket megtalálták a telepen található tehénistálló szennyvízelvezető csövében. További vizsgálatok rávilágítottak arra, hogy a keresztfertőzést az okozta, hogy a termelő ugyanabban a csizmában lépett be a sajtkészítő műhelybe, mint amiben korábban az istállóban is járt. Mint kiderült, a cserére vonatkozó szabályt nem érintette és feleslegesnek tartotta (HERMAN et al. 2012).

A jó gyakorlatok és a higiénia napi szinten való alkalmazását nagymértékben befolyásolja a gondolkodásmód és az elkötelezettség. Ennek következtében a REL-ben kialakulhat a megfelelő élelmiszer-biztonsági kultúra, amely csökkenti a kockázatot, és magas szinten biztosíthatja élelmiszerek előállításához szükséges gyakorlatok betartását formális (és költséges) eljárások nélkül (HERMAN et al. 2012).

Az önkormányzatok szerepe a REL-ben

Az önkormányzatok rövid ellátási láncokban betöltött szerepét célzó kutatás eddig nem készült Magyarországon, így számszerű adatokkal alig szolgálhatunk a témát illetően. Ennek ellenére az eddigi, elsősorban a REL kutatásában eltöltött sok éves tapasztalataink adnak némi rálátást a kérdéskörre.

⁵ A kockázatalapú megközelítés lényege, hogy az élelmiszerláncot érintő veszélyeket hatásuk, gyakoriságuk (valószínűségük), valamint egyéb szempontok alapján elemezzük, és a kockázatkezelési tevékenységeket hangsúlyosan a magas kockázatú csoportokra összpontosítjuk (ITNET 2012).

A rövid ellátási láncok előremozdításában való szerepvállalás motivációját illetően le-sarkítva 2 fő befolyásoló tényezőt és ezek alapján a részvétel 3 fő típusát különböztethetjük meg. A motiváció lehet külső és/vagy belső. A külső motiváló tényezők egyik fontos eleme az önkormányzatok számára (is) elérhető pályázati forrás. Elsősorban a vidékfejlesztés területén 2007 óta voltak elérhetők olyan programok, amelyek a REL fejlesztését is támogatták. Idesorolható például a Nemzeti Vidékstratégia 2020 egyik kiemelt eleme a Tanyafejlesztési Program (2011), amelynek céljai között a tanyai termékek piacra jutásának elősegítése is szerepelt. A vidékfejlesztési tárca a Darányi Ignác Terv keretében támogatta a vidéki életminőség javítását is, ami során a falumegújítás és -fejlesztés jogcímen belül forrás juthatott a helyi közösségek számára jelentős középületek felújítására. Az egyik célterület a piac volt. Ezenfelül lehetőség volt az Új Magyarország Vidékfejlesztési Program 2007–2013 IV. tengelyén, a LEADER-program pályázatain belül többek között a termelés megszervezésére, értékesítésben, raktározásban nyújtott támogatásra, valamint a termények, termékek könnyebb eladhatóságának és a termelők hatásosabb érdekvédelmének képviselőitére is. Az Európai Unió 2014–2020-as időszakra kidolgozott vidékfejlesztési politikája pedig a korábbinál is jóval nagyobb hangsúlyt helyezett a rövid ellátási láncok fejlesztésére.⁶ Az elérhető pályázati források kiaknázása mellett a már említett könnyített jogszabályi előírások a kistermelői élelmiszer-előállítás és -értékesítés, valamint a termelői piacok indítása terén is ösztönözték az önkormányzati kezdeményezéseket a REL-ben való szerepvállalásra.

Ugyanakkor nemcsak a kedvező jogszabályi és pályázati környezet hatására vesznek részt az önkormányzatok a REL-ek szervezésében, hanem a településvezetési stratégiákban is egyre nagyobb hangsúlyt kap a helyi termékek és termelők erősítésének, segítségének szándéka. Ez mint belső motivációs tényező a településvezetői elkötelezettség növekedését is bizonyítja a REL és a benne részt vevők iránt.

Mindezek értelmében a részvétel típusait az határozza meg, hogy az önkormányzatokat mely motiváló tényező sarkallja a REL-ben való szerepvállalásra. Számszerű adatok nélkül elmondható, hogy vannak olyan önkormányzatok, amelyek településfejlesztési lehetőségként tekintve a REL-t erősítő pályázati forrásokra, ezek kiaknázása érdekében hívják le az adott forrásokat. Ők jellemzően a pályázati kiírás teljesítésének erejéig vesznek részt a rövid ellátási láncok szervezésében, a belső elköteleződés és/vagy egy ezt a szerepet vállaló szervező hiányában. Ezeknek a kezdeményezéseknek a hosszú távú fenntarthatósága bizonytalan lehet.

A következő típusba azok a településvezetők tartoznak, akik maximálisan elköteleztettek a REL és a benne részt vevők iránt, de vagy nem érhető el számukra pályázat, vagy hiányos készséggel és kapacitással rendelkeznek a pályázatbenyújtás és a -megvalósítás kivitelezéséhez. Természetesen egy jól átgondolt és felépített REL-forma működhet támogatások nélkül is, de a szervezői munka rendkívül idő- és energiaigényes folyamat, minimális anyagi megtérüléssel, így a fenntartás hosszú távon ebben az esetben is kockázatokat rejt.

⁶ Az EMVA-rendelet lehetőséget adott a tagállamok számára úgynevezett tematikus alprogramok kidolgozására is egy ajánlott témalista alapján. Magyarországon miniszteri döntés szerint a Fiatal Gazda és a Rövid Ellátási Lánc tematikus alprogram összeállítására került sor. A REL-tematikus alprogram fő célja a mezőgazdasági termelők piacra jutásának segítése együttműködési csoportok támogatásával. A pályázati források 2017 márciusától érhetőek el a pályázó konzorciumok számára.

A harmadik részvételi típus tekinthető a legideálisabbnak, ha a támogatási források elérhetősége és a első elköteleződés találkoznak egymással. Ebben az esetben a legnagyobb az esély arra, hogy a pályázati fenntartási időszak végére önfenntartóvá válhasson egy REL-szerveződés.

Fontos megjegyezni, hogy a fenti (erősen lesarkított) tipizálás nem kizárólag önkormányzatokra vonatkozik, ezekbe a profilokba bármelyik szektor REL-szervezője besorolható. Összességében elmondható, hogy egy sikeres REL-forma kialakításához nélkülözhetetlen a gondos tervezés és a szereplők közötti kapcsolatok koordinálása, hogy biztosítani lehessen a vásárlók különféle termékekkel való folyamatos ellátását. Ehhez ismerni kell a helyi fogyasztók preferenciáit, együtt kell működni a települést irányító szervezetekkel és hatóságokkal, valamint az üzleti szféra képviselőivel. Folyamatos és közvetlen kapcsolatban kell állni a fogyasztókkal, és a vásárlói visszacsatolásokat figyelembe véve kell a REL-t működtetni, igazodva az igények változásaihoz. Emellett fontos tisztában lenni a REL-eket szabályozó jogi lehetőségekkel, mert mindezek meghatározzák, hogy ki és milyen termékekkel tud megjelenni ezekben az értékesítési formákban. Abban az esetben, ha ezek a kritériumok nem teljesülnek, kérdésessé válik a REL-vállalkozások hosszú távú fenntarthatósága. Az önkormányzatok részvétele is akkor lehet igazán sikeres, ha be tud vonni más szereplőket a szervezésbe és a résztvevőkkel folyamatos együttműködést tud biztosítani.

Az AKI 2016-ban végzett felmérésének eredményei szerint a piacszerzők közül legtöbben (37%) mint önkormányzat üzemeltették a helyi piacot a vizsgálat időpontjában. Az esetek 26%-ában nonprofit, 21%-ában pedig forprofit szervezetek a piacok fenntartói, emellett egy magánszemély, egy művelődési ház és egy szövetkezet volt az üzemeltető a résztvevők között. Ugyanakkor az AKI 2011-ben végzett adatgyűjtésének eredménye alapján az akkor 72 termelőként azonosított piac közül egyetlen olyan helyi piacot találunk, amelyet önkormányzat üzemeltetett. Az önkormányzatok nagyobb szerepvállalása is bizonyítja egyrészt a könnyített jogszabályi előírások ösztönző erejét, másrészt a helyi termelők és termékek iránti településvezetői elkötelezettség növekedését (SZABÓ–JUHÁSZ 2013; SZABÓ 2017).

A REL jelenlegi és jövőbeni lehetséges szerepe a hazai ellátási láncban

Összefoglalva a fejezetben leírtakat, elmondhatjuk, hogy a rövid ellátási láncok szerepe a magyar élelmiszer-ellátási láncban még elenyésző, de folyamatosan növekvő tendenciát mutat. A REL előnyei közé tartozik, hogy alternatívát jelenthet a globális ellátórendszerek negatív irányú tendenciáival szemben, s a mellette szóló szempontok jelentősége a fogyasztók, a termelők és a szervezők számára egyaránt nő Európa-szerte. Emellett a REL segítheti a kisebb méretű gazdaságok piaci részvételének, valamint a termelő-fogyasztó közötti közvetlen kapcsolatnak az erősödését, ezáltal a termelőkhez és termékeikhez kapcsolódó információk és ismeretek áramlását is. Mindez pedig végső soron azt eredményezi, hogy a vásárlók számukra megbízható és minőségi élelmiszerekhez juthatnak, a helyi kisgazdaságok támogatása és a környezeti szempontok figyelembevétele mellett.

A REL hátrányai közé tartozik, hogy élelmiszer-biztonsági kockázatot jelenthet az esetleges élelmiszer-higiéniai szaktudás hiánya miatt, amit a REL-ben részt vevő, jellemzően a kisebb gazdaságok termelőinek kapacitás- és készséghiánya idézhet elő. Ráadásul ez nemcsak az élelmiszer-biztonság terén igaz, hanem más, a piacszerzéshez szükséges kompetenciák terén is (például [idő]menedzsment, marketing, érdekérvényesítő képesség stb.). Ahogy az előző fejezetben olvashattuk az önkormányzatok szerepvállalásával kapcsolatban, maga a REL szervezése és hosszú távú működése is potenciális kockázatot hordoz magában, mivel a szervező részéről folyamatos koordinációt, megfelelést és odafigyelést követel alacsony arányú megtérülés mellett.

Összességében megállapíthatjuk, hogy Magyarországon a rövid ellátási láncokban rejlő lehetőségek még kiaknázatlanok, szerepük és részesedésük a hazai élelmiszer-fogyasztásból – az említett kockázatok kezelése mellett – még növelhető, ezzel együtt Magyarország függése a globális ellátórendszerektől mérsékelhető.